

УДК 330.342 : 637.1.3 (477)
DOI: 10.15673/ie.v14i3.2356

Нікішина О.В.

доктор економічних наук,
старший науковий співробітник
завідувачка відділу ринкових механізмів та структур
E-mail: ksenkych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7172-3551

Тараканов М.Л.

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділ ринкових механізмів та структур
E-mail: tarakanovnikolajleonidovic@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3827-2373

Бочкарьов Д.О.

кандидат економічних наук, науковий співробітник
докторант відділу ринкових механізмів та структур
E-mail: odessa-istina@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5866-967X

Чеботарьова Н.Й.

аспірант
відділ ринкових механізмів та структур
ДУ «Інститут ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України»
Французький бульвар, 29, м. Одеса, Україна, 65044
E-mail: chebotarovan@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-1790-5925

СТІЙКІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ У СИСТЕМІ ВЕРТИКАЛЬНО СУМІЖНИХ РИНКІВ УКРАЇНИ*

Стаття присвячена актуальному питанню забезпечення стійкості функціонування ринку молочних продуктів України на засадах використання потенціалу вертикально суміжних ринків. Проведено ідентифікацію етапів функціонування ринку молочних продуктів у довоєнний і воєнний період, досліджено та систематизовано ринкові тенденції у розрізі певних етапів. Визначено базові показники релевантного ринку, зокрема ємність, ступінь відкритості ринку, динаміку та структуру обсягів виробництва, експорту та імпорту основних видів молочної продукції, цінові співвідношення. Обґрунтовано пріоритетний напрям забезпечення стійкості функціонування ринку шляхом формування у малих містах та районах зі складною логістикою локальних мереж сімейних молочних ферм із завершеним відтворювальним циклом товароруку на випадок порушень логістичних зв'язків із традиційними постачальниками молочних товарів – молокопереробними підприємствами. Розвинуто науково-прикладні заходи створення локальних центрів переробки та реалізації молочних продуктів місцевому населенню в залежності від регіональних особливостей молочного тваринництва.

Ключові слова: ринок молочних продуктів, стійкість, вертикально суміжні ринки, нижньосуміжний ринок сировини, верхньосуміжний ринок реалізації товарів, експорт та імпорт, регулювання, сімейні молочні ферми.

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Релевантний ринок молочних продуктів – гарант національної продовольчої безпеки і базовий ринок у забезпеченні макроекономічної та соціальної стабільності у суспільстві. У структурі експорту товарної групи І «Продукти тваринного походження» експорт молока та молочної продукції склав в 2020 р. 35,9%, всього вітчизняного аграрного експорту – 3,26%. Частка молочної продукції в ВВП України складає близько 1%, у ВВП переробної промисловості – 10,34% [12].

Тісний технологічний зв'язок між виробництвом молочної сировини, її переробкою та реалізацією готової продукції обумовлює необхідність систе-

многo розгляду релевантного ринку молочних продуктів у взаємовідносинах з вертикально суміжними ринками: нижньосуміжним ринком молочної сировини та верхньосуміжним ринком реалізації молочних продуктів. Суб'єктами нижньосуміжного ринку виступають виробники молочної сировини: господарства населення, фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства (*дали – СГП*). Безпосередньо ринок молочних продуктів формують молокопереробні підприємства за різними формами власності та організаційно-правовими формами господарювання (у статті досліджуються молокопереробні підприємства, які взаємодіють із суміжними ринками за договірними відносинами). Суб'єктами верхньосуміжного ринку реалізації молочних продуктів є продовольчі

*Публікацію підготовлено в межах виконання НДР «Селективне регулювання розвитку товарних ринків» (№ державної реєстрації 0122U000825)

мережі, спеціалізовані молочні магазини, павільйони, які реалізують продукцію кінцевим споживачам – населенню.

В ході дослідження важливо враховувати таку особливість міжринкових відносин: основний продукт (молоко) виступає в якості основи для виробництва різноманітних молочних продуктів. Ця особливість передбачає забезпечення якісних характеристик молочної сировини у відповідності до вимог окремих груп молочних продуктів: вершкових масел, сирів, цільномолочних консервів, кисломолочних продуктів тощо.

Економічні трансформації довоєнного та особливо воєнного періоду обумовили різкі зміни в умовах функціонування вертикально суміжних ринків та їх впливу на стійкість релевантного ринку молочних продуктів. Відтак, виникла необхідність у нових дослідженнях ринкових тенденцій, порівняльному аналізі їх трансформацій, обґрунтуванні та поширенні регуляторних заходів, які позитивно вплинули на ринок у попередні періоди, на наступні етапи його функціонування з урахуванням потенційних і реальних викликів і загроз.

Аналіз останніх публікацій по проблемі.

Наукові та прикладні засади функціонування й розвитку ринку молочних продуктів ґрунтовно досліджені у працях Березівського П.С., Бойко В.І., Васильчака С.В., Дацюк-Томчука М.Б. [1], Дейнеги О.В., Заїнчовського А.О. [2], Козак О.А. [3], Кривуна М.В. [2], Купріяничка І.П. [4], Місюк М.В., Нейкова Л.І., Палія А.Р., Россохи В.В., Руснака П.П., Семенди Д.К. [5], Спаського Г.В. [6], Фінашина Г.В. та ін. науковців. Долучилися до означеної проблематики і автори статті [7, 8]. Водночас залишається недослідженим питання впливу вертикально суміжних ринків на стійкість функціонування ринку молочних продуктів з урахуванням різних етапів його розвитку та умов адаптації до воєнного періоду.

Формулювання цілей дослідження. *Мета статті* полягає в ідентифікації етапів функціонування ринку молочних продуктів України в довоєнний і воєнний період, дослідженні та систематизації ключових ринкових тенденцій у розрізі певних етапів, обґрунтуванні напрямів та заходів регулювання впливів вертикально суміжних ринків на забезпечення стійкості функціонування вітчизняного ринку молочних продуктів у воєнний і повоєнний періоди.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Ринок молочних продуктів за обсягами виробництва та розподілом ринкових часток певною мірою відповідає ознакам ринків недосконалої конкуренції. До війни в складі ринку функціонувало до 200 суб'єктів, які звітували про виробничу діяльність. З них на частку 20-ти крупних молочних компаній переважно з іноземним капіталом припадало 80 % споживання молочної сировини. Решта молочної сировини (20 %) розподілялась між численними середніми та малими незалежними молокопереробними підприємствами, які не мали значного впливу на провідні параметри функціонування ринку (ступінь конкуренції, баланс попиту та пропозиції, товарний асортимент та ін.) [9].

Ємність українського ринку молочних продуктів у 2021 р. склала 9126 тис. т, зменшившись порівняно з 2015 р. на 10,8 % за рахунок скорочення обсягів виробництва та експорту (на 17,9 і 20,5 % відповідно) (таблиця 1). За 2015-2021 рр. обсяги імпорту зросли в 10 р. і досягли 9 % від товарного виробництва, майже вдвічі перевищивши обсяги експорту. Ступінь відкритості ринку зріс з 0,76% в 2015 р. до 8,56% в 2021 р. за рахунок збільшення імпорту товарів та зменшення ємності ринку, що свідчить про посилення імпортозалежності країни за товарною групою молочних продуктів.

Таблиця 1

Ємність і ступінь відкритості українського ринку молочних продуктів, тис.т*

Показники	Роки							2021р.у% до 2015р.
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Виробництво	10615	10382	10281	10064	9663	9264	8714	82,1
2. Імпорт	78	105	132	180	337	691	781	в 10 р.
у % до виробництва	0,7	1,0	1,3	1,8	3,5	7,5	9,0	X
3. Експорт	464	434	835	807	593	440	369	79,5
у % до виробництва	4,4	4,2	8,1	8,0	6,1	4,7	4,2	X
4. Ємність ринку	10229	10053	9578	9437	9407	9515	9126	89,2
5. Ступінь відкритості ринку, %	0,76	1,04	1,38	1,91	3,58	7,26	8,56	X

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [10, 12]

За період 2015-2020 рр. відбулись певні зрушення у обсягах виробництва молочних продуктів (таблиця 2). Так, за укрупненою номенклатурою із 12-ти номенклатурних позицій 6 позицій скоротили

обсяги виробництва, 3 позиції мали вкрай обмежені темпи зростання і тільки по трьох позиціях відмічалась стабільна позитивна динаміка.

Таблиця 2

Обсяги виробництва молочних продуктів в Україні, тис. т*

Молочна продукція	Роки					2020 р. у % до 2015 р.
	2015	2017	2018	2019	2020	
1. Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю не більше 1%	461,1	464,3	442,7	435,0	433,7	94,1
2. Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю більше 1%, але не більше 6%,	472,3	478,2	496,7	474,4	493,4	104,5
3. Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю більше 21%	51,3	47,9	48,6	51,3	47,0	91,6
4. Молоко сухе знежирене	51,2	47,6	38,1	34,5	35,3	68,9
5. Масло вершкове жирністю не більше 85%	101,0	108,4	105,0	91,6	87,5	86,6
6. Сир свіжий неферментований	67,8	68,2	72,6	64,1	81,4	120,1
7. Сир тертий, порошок, голубий та інший не плавлений	96,6	94,3	97,0	86,1	85,2	88,2
8. Сир плавлений (крім тертого або порошкового)	27,0	27,1	28,6	29,5	30,6	113,3
9. Молоко та вершки згущені підсолоджені	51,6	42,8	34,9	35,7	37,8	73,3
10. Молоко і вершки коагульовані, йогурт, кефір, сметана та інші ферментовані продукти	297,2	272,2	274,5	279,9	306,5	103,1
11. Йогурт рідкий та сквашене молоко	105,8	116,3	125,9	135,8	138,8	131,2
12. Морозиво та лід харчовий інший	135,8	151,8	156,3	157,4	141,6	104,3

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [10, с. 318]

У довоєнний період одне з провідних завдань державного регулювання ринку полягало у запровадженні механізмів пріоритетної підтримки середніх та малих молокопереробних підприємств з метою досягнення рівноправних відносин з крупними виробниками молочних продуктів [7]. Водночас аналіз відносин суб'єктів ринку молочних продуктів з суміжними ринками засвідчив недостатній їх вплив для вирішення цього актуального питання. З метою більш повного уявлення тенденцій та особливостей впливу вертикально суміжних ринків на ринок молочних продуктів додатково були ідентифіковані два підетати, які мали певні відмінності один від одного:

1) накопичення негативних тенденцій у суміжних ринках, що гальмувало ефективний розвиток переробки молочної сировини – до 2019 р.;

2) подальше переростання негативних тенденцій у кризовий стан, що призвело до стагнації релевантного ринку – з 2020 р. до початку війни.

Впродовж *першого підетату (до 2019 р.)* в складі нижньосуміжного ринку молочної сировини ключова проблема, що негативно впливала на виробництво молочних продуктів, була пов'язана з посиленням технологічного «розриву» у показниках господарств населення та сільськогосподарських підприємств на користь останніх. Незважаючи на те, що на частку господарств населення в середньому припадало більше 70 % від загальної чисельності корів, а на СГП менше 30 % [11, с. 31,33], спостерігалось динамічне зростання базових показників СГП, зокрема, надойв молока, його якості тощо [10, 13].

Поглибленню «розриву» у показниках агропідприємств та господарств населення сприяли часткові несистемні заходи з підтримки молочного тваринництва. Так, в Законі «Про Державний бюджет України на 2018 рік», а також у Програмних документах з розвитку національної економіки був запропонований комплекс заходів щодо фінансової підтрим-

ки молочного тваринництва, в першу чергу дрібних товаровиробників. Але державні цілі, задекларовані у Програмі, не були досягнуті у зв'язку із суттєвим недофінансуванням запланованих витрат в наступному 2019 р. (-2,6 млрд. грн.) та запропонованих заходів на 2020 р. (-3 млрд. грн.) [5, 14]. Недофінансування обумовило значні втрати, передусім, малих і середніх виробників молока у зв'язку із неможливістю повернення кредитів на розбудову молочних ферм, придбання доїльних апаратів, інших технічних засобів, що скоротило мотивацію селян займатись молочним бізнесом.

Як результат, обсяги закупівель молочної сировини від товарно-молочних ферм з 2015 по 2019 рр. збільшились з 67,1 до 75,4 %, що свідчить про створення провідного каналу реалізації молока (табл. 3, 4). Ця тенденція обумовлена, зокрема, перевагами централізованих закупівель великими партіями якісного молока у крупних виробників, що компенсувало підвищені ціни на сировину у складі СГП. В той же час темпи зростання обсягів виробництва молока вищих гатунків відставали від динаміки скорочення обсягів виробництва молока другого гатунку та негативного молока у господарствах населення, тобто зберігався загальний тренд на звуження сировинної бази молокопереробки.

Збільшення постачань на переробку молока вищих гатунків, у т. ч. класу екстра, позитивно вплинуло на експортні можливості.

В цілому експортні постачання, незважаючи на скорочення з 2015 по 2019 рр. у натуральному вимірі на 11,9 % (таблиця 4), у вартісних показниках збільшились на 25,8 % (таблиця 5). Особливо слід відзначити зростання обсягів товарної групи «Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру» на 186,4 % у натуральному вимірі та 233,3 % у вартісному вимірі.

Таблиця 3

Динаміка закупівель молочної сировини молокопереробними підприємствами за категоріями господарств, тис. т *

Постачальники	Роки					
	2010	2015	2017	2018	2019	2020
1. Сільськогосподарські підприємства, тис. т	2193,0	2743,7	2688,5	2719,9	2610,4	2556,0
1.1. Частка СГП, %	46,3	67,1	68,4	71,4	75,4	77,7
2. Господарства населення, тис. т	2544,2	1346,1	1239,3	1088,6	851,1	733,1
2.1. Частка, %	53,7	32,9	31,6	28,6	24,6	22,3
3. Усього, тис. т	4737,2	40898	3927,8	3,808,5	3461,5	3289,1

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [11, с. 310]

Скорочення обсягів експорту у натуральному та вартісному вимірі спостерігалось тільки за товарною групою «Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру» (на 39,4 % у натуральному вимірі і на 14,7 % у вартісному) та групою «Сири всіх видів і

кисломолочний сир» (на 33,4 % та 23,3 % відповідно). Зменшення експорту сирих продуктів значною мірою було обумовлено насиченням українськими сириними продуктами головних ринків збуту.

Таблиця 4

Обсяги експорту-імпорту молочних продуктів у натуральному вимірі, тис. т *

УК Т ЗЕД	Товарні групи	Роки								2019 у % до 2015	2021 у % до 2019
		2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Експорт											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	16,3	8,8	10,5	14,1	20,8	25,2	18,6	14,9	286,4	59,1
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	33,2	59,0	51,9	46,8	35,5	35,8	27,4	22,4	60,6	62,5
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	4,6	3,8	2,9	3,7	5,5	6,1	5,7	5,5	160,5	100,0
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	19,0	26,5	23,9	31,9	31,9	24,1	26,9	22,2	90,9	92,1
4050	Масло вершкове	1,2	11,7	12,0	30,4	30,4	18,3	11,2	10,9	156,4	59,5
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	79,3	10,8	8,1	9,1	8,3	7,2	6,4	6,9	66,6	95,8
4061	у т.ч. свіжий сир, включаючи кисломолочний	2,4	1,6	1,9	2,2	1,5	1,3	1,4	1,8	81,2	138,4
Усього експорт		120,7	109,2	136,0	132,5	116,7	96,2	82,9	153,6	88,1	55,2
Імпорт											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	1,2	0,4	0,6	0,8	1,3	3,6	13,0	14,4	у9р.	у4р.
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	4,9	0,8	1,1	1,7	2,4	2,6	6,1	7,8	325,0	у3р.
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	7,3	2,7	2,6	3,6	4,9	6,2	9,9	14,0	229,6	225,8
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	2,3	1,1	0,7	1,4	2,1	3,2	5,1	9,6	290,9	у3р.
4050	Масло вершкове	6,1	0,7	1,1	0,8	1,1	3,4	10,0	9,1	у4,9р.	267,6
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	11,2	5,4	7,1	10,0	13,7	23,7	46,8	55,2	у4,4р.	232,9
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний	4,0	1,2	1,1	1,9	3,3	6,0	12,0	17,9	у5р.	298,3
Усього імпорт		33,01	11,06	13,13	18,29	25,46	42,64	90,88	110,14	385,5	у7р

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [12]

Імпорт молочних продуктів у натуральному вимірі за 2015-2019 рр. досліджуваній період збільшився на 285,5 % (див. табл. 4). Найбільше зростання спостерігався за товарними позиціями «Молоко та вершки незгущені без додавання цукру» (у 9 разів) та «Сири всіх видів і кисломолочний сир» (у 5 р.). У

вартісному виразі найбільше зростання імпортованих товаропотоків було притаманне групам «Масло вершкове» (у 6,4 р.), «Молоко та вершки, незгущені та без додавання цукру» (у 4,3р.), «Сири всіх видів» (див. табл. 5).

Таблиця 5

Обсяги експорту-імпорту молочних продуктів у вартісному вимірі, млн. дол. США *

УК Т ЗЕД	Товарні групи	Роки								2019 у % до 2015	2021 у % до 2019
		2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Експорт											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додавання цукру	12,44	4,62	5,43	9,73	14,73	15,31	12,01	10,37	333,3	67,73
4020	Молоко та вершки, згущені або з додаванням цукру	76,74	89,3	73,67	80,59	59,05	76,21	55,53	57,37	66,1	64,24
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	5,23	3,33	2,58	4,18	8,48	9,9	8,97	8,65	29,73	87,37
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	16,73	15,51	14,34	24,83	21,93	18,25	22,30	22,82	117,66	147,13
4050	Масло вершкове	5,34	29,95	37,53	129,79	128,61	77,09	48,73	52,31	257,39	67,85
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	426,81	34,94	24,32	32,51	30,80	26,78	24,41	26,69	76,64	99,66
4061	у т.ч. свіжий сир, включаючи кисломолочний	4,677	2,84	4,61	6,64	3,84	2,74	3,54	4,49	96,4	163,87
Усього експорт		543,29	177,65	157,88	281,62	263,59	223,54	171,96	178,21	126,29	79,72
Імпорт											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додавання цукру	2,78	0,83	1,06	1,44	2,07	3,57	11,62	13,38	у 4,3р.	374,8
4020	Молоко та вершки, згущені або з додаванням цукру	10,06	1,67	2,14	3,77	5,71	5,78	14,00	21,20	352,4	366,8
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	12,07	3,66	3,94	5,62	7,90	9,06	14,03	20,01	247,5	222,3
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	4,15	2,10	1,61	2,37	3,12	5,15	6,92	12,33	245,2	239,4
4050	Масло вершкове	30,73	2,58	3,79	4,48	7,47	16,46	40,58	45,53	у 6,4 р.	276,6
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	51,12	23,43	29,88	47,13	66,81	108,85	210,47	260,34	у 4,6р.	241,0
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний	11,99	4,03	3,79	6,75	12,50	21,75	43,44	66,05	у 5,4 р.	304,1
Усього імпорт		110,89	34,26	42,41	64,80	93,08	148,87	297,62	372,79	у 4,3р.	250,5

Продовження табл. 5

УКТ ЗЕД	Товарні групи	Роки								2019 у % до 2015	2021 у % до 2019
		2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Сальдо зовнішньоекономічної діяльності (+, -)										Динаміка змін	
										(8-4)	(10-8)
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	9,66	3,79	4,37	8,29	12,67	11,74	0,38	-3,00	7,95	-14,74
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	66,68	87,63	71,53	76,82	53,34	70,43	41,52	36,16	-17,2	-34,27
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	-6,83	-0,32	-1,36	-1,44	0,58	0,84	-5,05	-11,36	+1,16	-12,2
4040	Молочна сироватка, згушена або незгушена	12,59	13,41	12,73	22,46	18,81	13,10	15,38	10,49	-0,31	-2,61
4050	Масло вершкове	-25,39	27,37	33,74	125,31	121,13	60,63	8,15	6,78	+33,26	-53,85
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	-7,31	-1,19	0,81	-0,11	-8,66	-19,00	-39,90	-61,57	-17,81	-42,57
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний	-7,31	-1,19	0,81	-0,11	-8,66	-19,00	-39,90	-61,57	-17,81	-42,57
Усього сальдо:		425,09	142,20	116,28	216,71	161,85	55,66	-170,23	-194,58	+86,54	-250,2

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [12]

За 2010-2019 рр. сальдо зовнішньої торгівлі молочними продуктами було позитивним, за винятком товарної групи «Сири всіх видів і кисломолочний сир» (у 2019 р. -19,0 млн. дол., табл. 5). У 2015 р. експорт перевищував імпорт на 142,2 млн. дол., тоді як у 2019 р. це перевищення скоротилось до 55,66 млн. дол. (у 2,6 рази по відношенню до 2015 р.).

У ході дослідження встановлено певні відмінності між експортом та імпортом товарних поставок в залежності від ціни продукції. В експорті част-

ка перших трьох номенклатурних позицій у 2015 р. становила 154,19 млн. дол. (86,82 % від загального його обсягу), у 2019 р. – 180,08 млн. дол. (80,98 % відповідно) (таблиця 6). В імпорті на перші три позиції у 2015 р прийшлося 27,68 млн. дол. (80,75% від загального обсягу), у 2019 р. – 131,9 млн. дол. (88,05 %). Таким чином, за досліджуваний період частка найбільш високих за ціною молочних продуктів в експорті збільшилась на 16,8 %, тоді як в імпорті – на 388,2%.

Таблиця 6

Товарна структура та ціни експорту – імпорту молочних продуктів*

Товарні групи	2015 р.		2019 р.		2021 р.	
	Ціна, дол./т	Товарна структура, %	Ціна, дол./т	Товарна структура, %	Ціна, дол./т.	Товарна структура, %
Експорт						
1. Масло вершкове	2549	16,86	4216	34,94	4818	29,92
2. Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	1513	50,30	2128	34,06	2558	32,19
3. Сири всіх видів і кисломолочний сир:	1822	19,66	2174	11,98	2465	14,98
4. Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	888	1,87	1633	4,00	1572	4,85
5. Молочна сироватка, згушена або незгушена	585	8,70	756	8,16	1027	12,80
6. Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	523	2,60	607	6,85	695	5,82

Продовження табл.6

Товарні групи	2015 р.		2019 р.		2021 р.	
	Ціна, дол./т	Товарна структура, %	Ціна, дол./т	Товарна структура, %	Ціна, дол./т.	Товарна структура, %
Імпорт						
1. Масло вершкове	3582	7,53	4832	11,05	4977	12,48
2. Сири всіх видів і кисломолочний сир:	3244	68,34	3651	73,12	3683	69,83
3. Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	2132	4,88	2252	3,88	2719	5,69
4. Маслянка, когаульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	1372	10,69	1469	6,08	1429	5,31
5. Молочна сироватка, згущена або незгущена	1893	6,13	1618	3,44	1281	3,21
6. Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	2035	2,42	993	2,40	930	3,59

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [12]

Протягом першого під етапу (до 2019 р.) виникали проблеми взаємодії молокопереробних підприємств із суб'єктами ринку реалізації молочних продуктів, в першу чергу, з продовольчими мережами. Загальною проблемою залишався диспаритетний розподіл доданої вартості, яка необґрунтовано зосереджувалась у продовольчих мережах [15]. Одночасно зберігались вхідні «бар'єри», пов'язані з несвоєчасною оплатою мережами за поставлений товар (відсутністю у молокопереробних підприємств в достатній кількості вільних коштів в умовах затримки повернення виручки від реалізації продукції), частими відхиленнями продажів від запланованих обсягів (як правило, продовольчі мережі не мають повної інформації відносно ємності ринку, і з цієї причини не спроможні спрогнозувати реальні обсяги закупівлі продукції), вимогою постачань товару одночасно у всі магазини продовольчих мереж, що в умовах обмежених обсягів виробництва задовільнити було вкрай важко [1].

Результатом невирішеності цієї проблеми стало поширення практики створення молокопереробними підприємствами власних каналів реалізації продукції через дрібні магазини та павільйони. Малі товарні партії та стислі терміни споживання не забезпечували цінову конкурентоспроможність порівняно з продукцією крупних виробників, що збільшувало частку збиткових підприємств [15]. Наслідком стало посилення тенденції банкрутства підприємств. Якщо в 1990 р. в Україні звітувало перед податковими органами 670 молокопереробних підприємств, то в 2019 р. за свою діяльність звітували лише 178 підприємств [16].

На підставі проведеного дослідження можна зробити декілька узагальнюючих висновків. Протягом першого під етапу мав місце безсистемний та фрагментарний підхід до застосування інструментів державного регулювання вертикально суміжних ринків, що не сприяло їх позитивному впливу на активізацію ринку молочних продуктів. Не було вирішено найбільш важливе завдання реорганізації дрібнотоварного виробництва у рівноправний сектор ринку молочної сировини. Певна частина реалізованих заходів

тільки посилювала проблеми розвитку ринку молочних продуктів, оскільки не відповідала в достатньому обсязі умовам їх подолання.

Підетан з 2020 р. до початку війни характеризується стрімким посиленням негативних тенденцій на ринку молочних продуктів, які склались у попередні роки, що призвело до кризових явищ у функціонуванні ринку.

Відповідно до нового стандарту якості молока, з 01.01.2020 р. молочну сировину другого гатунку можна було здавати на переробні підприємства лише в період наступних двох років виключно на технічні цілі: як корм для тварин, виробництво казеїну, молочної кислоти тощо [17]. До 2020 р. на промислову переробку надходило близько 30 % молока другого гатунку та негатурного молока (1,15 млн. т), з них домінуюча частка (82,4%) – від господарств населення. Отже, до 1 млн. т молока, яке вироблялось в господарствах населення, повинно було стати якіснішим, що було вкрай проблематично вирішити в стислі терміни.

Від господарств населення у 2020 р. було здано на переробку 851,1 тис. т молока (у 2019 р. – 1088,1 тис. т) [11]. Після 2020 р. обсяги закупівель сировини другого гатунку продовжили швидко скорочуватись. У IV кварталі 2021 р. вони склали лише 20,2 тис. т, у той же період 2020 р. – 31,9 тис. т. Одночасно збільшились обсяги постачань сировини вищих гатунків від сільськогосподарських підприємств: молока класу екстра – на 19,8%, молока вищого гатунку – на 5,0 % [9]. Однак у повному обсязі заміщення молока другого гатунку більш якісною сировиною не відбулось.

Спостерігалось швидке випереджальне зростання цін на молочну сировину порівняно з підвищенням цін на готову продукцію. Тільки з червня по листопад 2021р. ціни на молоко збільшились на 13 %, тоді як ціни на молокопродукти – лише на 7%. Як наслідок, ціни СГП вперше перевищили ціни європейських країн. Так, у вересні 2021 р. перевищення рівня цін на молкосировину склало над рівнем цін: у Польщі – понад 18 %, у Латвії – майже 23 %, у Білорусі – понад 31 % з подальшим збільшенням, що

знизило конкурентоспроможність вітчизняної молочної продукції [18]. Такий надвисокий рівень цін був обумовлений, зокрема, швидким зростанням витрат на енергоносії.

У цих обставинах суб'єкти ринку молочних продуктів фактично виступили донорами для молочного скотарства, віддаючи у закупівельній ціні молока частину власного прибутку, який був необхідний для забезпечення технічного переоснащення та підвищення ефективності молокопереробки. В умовах подальшого здорожчання енергоносіїв з січня 2022 р. молокопереробні підприємства вже не в змозі були підтримувати наявний рівень цін на молочну сировину. В результаті таких тенденцій менеджмент значної частини молокопереробних підприємств був поставлений перед вибором: або призупиняти діяльність, щоб не збільшувати збитки на кожній тонні молока, або домовитись про більш прийнятний рівень цін на молочну сировину, враховуючи купівельну спроможність населення та ціни імпортованих молокопродуктів, які зайняли основну частку ринку молочної продукції. В цьому контексті початок 2022 р. став показовим: або ситуація відійде від критичної точки, або посилиться загроза продовольчій безпеці країни [9].

Скорочення обсягів вітчизняного виробництва додатково посилювали негативні тенденції у зовнішній торгівлі молочними продуктами. У 2021 р. молочної експорт в натуральному вимірі складав лише 55,2% від обсягів 2019 р., тобто скоротився на 59,1 %. (у 2019 р. порівняно з 2015 р. обсяги експорту становили 88,1% та зменшилися на 11,9 % - див. табл. 4). У вартісному вимірі це співвідношення складало, відповідно, 126,29 та 79,72%, (див. табл. 5).

Імпорт за аналогічний період у натуральному вимірі зріс майже у 7 разів, у період 2015 – 2019 рр. – у 3,8 рази, у вартісному вимірі – на 434,5 та 250,5 % (див. табл. 4, 5). Тільки у 2020 р. до України було імпортовано 47 тис. т сирів, 28 тис. т продукції з незбираного молока, 12 тис. т масла. У перерахунку на сировину імпорт склав 1 млн. т молока. За той же період вітчизняні молокопереробні підприємства переробили 3,7 млн. т молока. В результаті імпорт склав майже 30 % від обсягів переробки молочної продукції України [19]. Як наслідок, у 2020 та 2021 рр. сформувався від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі молочними продуктами: у 2020 р – 170,23 млн. дол., у 2022 р. – 194,58 млн. дол. (див. табл. 5).

Таким чином, додаткові обмеження на ринку молочної сировини, пов'язані з заборонаю використання молока другого ґатунку, як наслідок – збільшення внутрішніх цін на молочну сировину, які перевищили ціни в країнах ЄС, стрімке нарощування обсягів імпорту, втрата Україною статусу нетто-експортера молочної продукції при подальшому скороченні підтримки тваринництва зі сторони держави вкрай гостро поставили питання подальшого функціонування незалежних молокопереробних підприємств. Більшість із них функціонувало на межі збитковості, не маючи власних коштів для розвитку, та були непривабливими для інвесторів.

Пріоритетним напрямом вирішення пробле-

ми сировинного сектору ринку молока було проголошено розвиток сімейного фермерства [6, 19]. Вибір даної організаційно-правової форми підприємництва був обумовлений, зокрема, перспективністю розвитку молочної кооперації, яка, не зважаючи на суттєві зміни в законодавстві за напрямом подальшого її сприяння [20], не отримала бажаного розвитку з причини недостатньої вмотивованості учасників на власну участь у забезпеченні спільної прибуткової діяльності. Тому постало питання поряд з молочною кооперацією посилити державну підтримку домогосподарств, орієнтованих на ринкові умови ведення молочної бізнесу, що підтверджує позитивний іноземний досвід [4]. Крім того, вибір сімейного фермерства в якості пріоритетного напрямку розвитку ринку молочної сировини, був обумовлений зацікавленістю міжнародних благодійних організацій у його підтримці, можливостями залучення сільського населення працездатного віку до активної підприємницької діяльності тощо.

Основні заходи підтримки сімейного фермерства були спрямовані на реорганізацію господарств населення у сімейні молочні ферми, зокрема [7]:

- створення на рівні сільських громад реєстрів домогосподарств, які мають намір здійснювати молочної бізнес на засадах сімейного фермерства, орієнтовані на збільшення чисельності молочної череди та нарощування обсягів реалізації молока, налаштовані на активну участь у формуванні молочних кооперативів з переробки сировини та реалізації власної готової продукції;

- резервування прилеглих до сільських населених пунктів земельних ділянок для облаштування пасовищ для випасу тварин шляхом виділення та передачі на безоплатній основі сімейним молочним фермам у безстрокове користування земельних ділянок із розрахунку не менше 2 га на одну корову (даний захід дасть можливість створити стабільну сировинну базу та скоротити витрати на закупівлю кормів);

- сприяння районними органами влади та керівництвом сільських громад залученню міжнародних благодійних фондів та гуманітарних організацій до фінансування, супроводу та допомоги на всіх етапах створення сімейних молочних ферм.

Впродовж 2020 – 2021 рр. в умовах обмеженої фінансової підтримки молочної тваринництва основні заходи у підтримці створення сімейних молочних ферм забезпечували міжнародні благодійні організації та фонди. Так, параметри провідного міжнародного проекту «Сімейні молочні ферми – добробут людей та сталий розвиток села» передбачали створення до 2030 р. 5 тис. сімейних ферм в середньому по 20 – 30 корів на одну ферму з доведенням загальної чисельності корів до 100 – 150 тис. голів (10% від загальної чисельності в країні) та частки виробництва молока відповідно до 10 – 15% від загального його обсягу. Особливістю проекту полягала в тому, що він врахував недоліки заходів державної підтримки перспективних організаційно-правових форм розвитку молочної тваринництва, зокрема

молочарських кооперативів, фокусуючись на ключових, але окремих питаннях розвитку та не відповідав вимогам системності. Даний міжнародний проект охоплює всі проблемні питання, пов'язані з створенням та подальшим функціонуванням молочних ферм, починаючи від фінансування будівництва або реконструкції корівників та закінчуючи повним бухгалтерським та юридичним супроводженням, в тому числі допомогою в отриманні державних дотацій [21].

Разом з тим, недостатня участь окремих регіональних та місцевих органів влади у цій роботі, відсутність належної інформованості сільського населення щодо переваг сімейного фермерства та низка інших причин стримували їх розвиток. На початку 2022 р. чисельність сімейних молочних ферм складала лише 151 од. Лідером за кількістю діючих сімейних молочних ферм стали західні області: Хмельницька (37 фермерських господарств-учасників проекту), Волинська та Рівненська області (відповідно 26 та 23 діючі ферми). Розвиток сімейних ферм у центральних, східних та південних областях був ще більш повільним: у Полтавській області – 9 ферм, Миколаївській області – 6 ферм, у Сумській області – 4 ферми [21].

Відносини суб'єктів ринку молочних продуктів з верхньосуміжним ринком реалізації молочних продуктів у другий під етап не зазнали суттєвих змін. Подовжили зберігатись усі проблеми взаємовідносин з ритейлом, які були притаманні попередньому підетапу. Розроблений законопроект «Про внутрішню торгівлю», який в певній мірі врахував недоліки попередніх законопроектів в напрямі захисту прав постачальників харчових, в першу чергу швидкопсувних товарів (терміни розрахунків, сплата за отримання місця на полиці, ризики, пов'язані з поверненням частки непроданої продукції тощо), не був прийнятий та впроваджений в практику взаємовідносин з постачальниками продукції [22]. В результаті для незалежних молокопереробних підприємств залишався канал реалізації продукції через магазини та павільйони. Така ситуація додатково посилювала процес банкрутства підприємств через цінову неконкурентоспроможність з крупними молочними компаніями. За 2020-2021 рр. частка збанкрутілих підприємств, за експертними оцінками, перевищила 30 од. [9].

За результатами проведеного дослідження етапність впливів вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів у довоєнний період узагальнена в таблиці 7.

Таблиця 7

Етапи впливу вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів (на прикладі незалежних молокопереробних підприємств) у довоєнний період*

Характеристики	Підетап I - до 2019 р.		Підетап II - з 2020 р. до початку війни	
	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів
1. Провідні тенденції в контексті впливів на ринок молочних товарів	<ol style="list-style-type: none"> Посилення «розривів» у показниках виробництва молока між господарствами населення та СГП на користь останніх Обмежена державна підтримка виробників молока, в першу чергу господарств населення та фермерських господарств 	<ol style="list-style-type: none"> Диспаратний розподіл доданої вартості між виробниками молочної продукції та продовольчими мережами на користь останніх Наявність вхідних «бар'єрів» для входження молочної продукції у продовольчі мережі 	<ol style="list-style-type: none"> Посилення дефіциту молочної сировини вищих гатунків в умовах заборони постачань на переробку молока другого гатунку Перевищення цін на молочну сировину над рівнем європейських цін Втрата Україною статусу нетто-експортера молочних товарів Значне зростання імпорту, загрози продовольчій безпеці країни 	<ol style="list-style-type: none"> Збереження «бар'єрів» для входження продукції у продовольчі мережі Збереження в якості провідного каналу реалізації продукції через власні магазини, та павільйони Посилення банкрутства підприємств через цінову неконкурентоспроможність з крупними молочними компаніями.
2. Цілі державної політики у контексті впливу на ринок молочних товарів	<ol style="list-style-type: none"> Реорганізація дрібнетоварного виробництва у рівно-правний сектор ринку молочної сировини з метою збільшення обсягів постачань високоякісної сировини до молокопереробних підприємств Ліквідація напівлегальних схем постачань 	<ol style="list-style-type: none"> Забезпечення справедливого розподілу доданої вартості між виробниками молочної продукції та продовольчими мережами; Усунення «бар'єрів» для входження молочної продукції у продовольчі мережі молочної сировини від господарств населення до молокопереробних підприємств 	<ol style="list-style-type: none"> Зниження закупівельних цін на молочну сировину шляхом насичення ринку молоком вищих гатунків за рахунок пріоритетного розвитку сімейних молочних ферм Збільшення обсягів молочної експорту Квотування імпорту молочних продуктів 	<ol style="list-style-type: none"> Усунення вхідних «бар'єрів» для входження продукції у продовольчі мережі;

Продовження табл. 7

Характеристики	Підетап I - до 2019 р.		Підетап II - з 2020 р. до початку війни	
	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів
3. Ступінь досягнення цілей державної політики	1) не досягнуто 2) не досягнуто	1) не досягнуто; 2) не досягнуто	1) не досягнуто; 2) не досягнуто; 3) не досягнуто;	1) не досягнуто
4. Наслідки для функціонування ринку молочних продуктів	1. Посилення дефіциту якісної молочної сировини для виробництва молочних продуктів; 2. Збереження рентабельних та «гінбових» схем виробництва молочних продуктів	1. Звуження ринків збуту молочної продукції 2. Використання каналу реалізації продукції з обмеженими термінами споживання, додаткові витрати на реалізацію продукції через власні збутові мережі	1. Поширення дефіциту молока вищих гатунків; 2. Збереження тенденції скорочення обсягів експорту молочних товарів; 3. Неконкурентоспроможність вітчизняної молочної продукції у порівнянні з імпортними товарами	1. Звуження ринків збуту молочних продуктів до локального рівня; 2. Додаткові витрати на реалізацію продукції через власні збутові мережі 3. Скорочення обсягів виробництва молочних продуктів

* Розроблено авторами

У воєнний період стан ринку готових молочних продуктів та вплив на нього суміжних ринків суттєво змінились (таблиця 8). Одразу після початку бойових дій ринок почав швидко звужуватись через скорочення обсягів виробництва. Посилились про-

блеми логістики постачань молочної сировини на переробні підприємства, мало місце руйнування окремих молокопереробних підприємств, зростання цін їх продукції.

Таблиця 8

Етапи впливу вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів у воєнний період*

Характеристики	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів
1. Провідні тенденції в контексті впливів на ринок молочних товарів	1. Звуження географічних меж ринку молочної сировини; 2. Досягнення цінової конкурентоспроможності молока з цінами сировини у європейських країнах 3. Створення надлишків молочних продуктів в ситуації скорочення платоспроможного попиту населення	1. Послаблення проблемних питань постачань молочних товарів до продовольчих мереж (скорочення термінів розрахунків) 2. Заміщення імпортних постачань вітчизняною продукцією 3. Посилення вимоги щодо самозабезпечення молочними продуктами споживчого попиту на локальному рівні 4. Посилення вимоги щодо створення завершених локальних ланцюгів товароруку молочних продуктів
2. Цілі державної політики у контексті впливу на ринок молочних товарів	1. Сприяння формуванню локальних ринків молочної сировини на засадах створення мереж сімейних молочних ферм з повним відтворювальним циклом руху молочної продукції; 2. Посилення стійкості постачань молочних продуктів	1. Повне врегулювання відносин товаровиробників з продовольчими мережами 2. Задоволення споживчого попиту за рахунок вітчизняних товаровиробників 3. Створення локальних центрів виробництва та збуту молочних продуктів на засадах розвитку сімейного фермерства
3. Ступінь досягнення цілей державної політики	1) стадія обґрунтування шляхів вирішення проблеми; 2) частково досягнуто	1) частково досягнуто 2) стадія обґрунтування вирішення проблеми 3) стадія обґрунтування вирішення проблеми
4. Наслідки для функціонування ринку молочних продуктів	1. Задоволення місцевого попиту у якісних молочних продуктах; 2. Створення додаткового каналу з експорту молочних товарів	1. Збільшення частки постачань молочних товарів до продовольчих мереж від незалежних переробників; 2. Збільшення частки високоякісної молочної продукції; 3. Посилення стійкості у забезпеченні локального споживчого попиту молочними продуктами

* Розроблено авторами

Кризовий період під впливом низки обставин швидко почав змінюватись на позитивну динаміку. Вже з червня 2022 р. обсяги виробництва молочних продуктів не тільки досягли відповідності споживчого попиту, але й забезпечили надлишки продукції з причин масштабної міграції населення за кордон. До кінця 2022 р. рівень самозабезпеченості внутрішнього ринку прогнозується вище 100 %. За експертними прогнозами наприкінці року в Україні може залишитися близько 500 тис. т нереалізованого молока, або 17 % від загальної пропозиції сировини для промислової переробки, що створює сприятливі умови для обмеження імпорту та нарощування молочного експорту [23].

Слід виділити дві причин, що сприяли появі переліченим кардинальним змінам. Перша причина полягає в тому, що до початку воєнного стану значна частина молокопереробних підприємств в середньому була завантажена на 50 – 60% від діючих потужностей у зв'язку з недостатністю якісної молочної сировини. Тому скорочення кількості працюючих підприємств з початком війни не позначилося на обсягах сировини, що закуповується, оскільки решта підприємств збільшила завантаження переробних потужностей [24].

Друга причина полягає в тому, що закупівельні ціни на молочну сировину, починаючи з травня 2022 р., стабілізувались. Протягом травня – червня 2022 р. ціна 1 л молока екстра гатунку коливалась в межах 10,70-10,85 грн. без ПДВ, ціна 1 л молока вищого гатунку – в межах 10,54-10,69 грн. без ПДВ. Така ситуація значною мірою була обумовлена низькими цінами на корми (менше 200 дол./т пшениці), що стримує зростання собівартості молока [24]. Одночасно на європейських ринках закупівельні ціни на молоко мали тенденцію до зростання. За травень – червень 2022 р. вони зросли: в Польщі – до 47,37 євро/100 л молока (на 5%), у Нідерландах – до 53,52 євро/100 л (на 10%), у Франції – до 45,08 євро/100 л (на 6%), у Німеччині – до 50,10 євро/100 л (на 3%) [23]. Таким чином, за ціновою пропозицією українська молочна продукція стала конкурентоспроможною на міжнародних ринках.

Вищезазначене сприяло розвитку нової тенденції переходу до більш повільного скорочення експорту з наступним його зростання. У вартісному вимірі за перші чотири місяці 2022 р. (січень – квітень) було експортовано молочних товарів на суму 47,4 млн. дол. (на 16,1% менше, ніж за відповідний період 2021 р.). Більш ніж половина експорту припала на товари з високою доданою вартістю: вершкове масло (12,5 млн. дол.) і згущене молоко та вершки (18,9 млн. дол.) [23]. Упродовж другого кварталу 2022 р. обсяги експорту молокопродуктів у фізичному вимірі становили 21,9 тис. т (лише на 3% менше, ніж за аналогічний період 2021 р.). Тільки за червень 2022 р. обсяги експорту порівняно з попереднім місяцем збільшились на 9,3 тис. т (на 32 %), зокрема:

– молока та вершків незгущених – на 2,7 тис. т (більше на 17%);

– молока та вершків згущених – на 3,3 тис. т (на 71%);

– маслянки, коагульованого молока, вершків, йогурту, кефіру – 239 т (на 2%);

– молочної сироватки – на 1,5 тис. т (на 16%);

– масла вершкового – на 897 т (на 12%);

– усіх видів сирів і кисломолочного сиру – на 563 т (на 35%).

Провідними імпортерами вітчизняної продукції залишались Польща, Молдова, Литва, Нідерланди [12]. Водночас відбувається скорочення імпортних поставок. Так, за квітень 2022 р. загальний імпорт у фізичному вимірі склав 3,3 тис. т, (на 62 % менше, ніж за аналогічний період 2021 р.). Зростання імпорту спостерігається тільки за товарними групами, які належать до сирних продуктів. За червень 2022 р. було імпортовано 3,6 тис. т сирів (на 59 % більше, ніж у травні, та на 6 % більше, ніж у червні 2021 р. [24]). Таке збільшення пояснюється суттєвим скороченням виробництва сирів на внутрішньому ринку. За прогнозними оцінками, в умовах звуження внутрішнього попиту в результаті високих цін на продукцію, обсяги імпорту також будуть скорочуватись.

У воєнний період відбулися деякі позитивні зрушення у відносинах суб'єктів ринку молочних продуктів з верхньосуміжним ринком реалізації молочних продуктів. Введена в дію Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 160 «Щодо забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану» передбачає 10-денний строк розрахунків за поставлену продукцію [25]. Ця норма суттєво скоротила термін розрахунків між мережами та постачальниками за реалізовану продукцію, а товаровиробникам – відповідно термін закупівлі молочної сировини. Одночасно ведуться перемовини по спектру всіх інших питань, в тому числі тих, які додатково проявились у воєнний період: збільшення частки недотримання мережами соціальних груп товарів, зменшення торговельних націнок, усунення практики стягування додаткових плат за розміщення товарів на полицях мереж тощо.

Трансформаційні зміни на ринку молочних продуктів, обумовлені війною, сприяли фокусуванню уваги на завданні безпечного задоволення споживчого попиту на молочні продукти. Руйнування транспортної інфраструктури та скорочення сировинної бази обумовили необхідність швидкого трансформації міжринкових відносин в напрямі пріоритетного розвитку локальних молочних ринків з завершеним відтворувальним циклом руху молочних продуктів від виробництва молочної сировини до збуту готових молочних продуктів місцевому населенню. Дану вимогу слід розглядати в якості «страхувального» варіанту в умовах посилених ризиків поставок молочних продуктів з інших регіонів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті проведено ідентифікацію етапів функціонування ринку молочних продуктів у довоєнний і воєнний період, досліджено та систематизовано домінуючі ринкові тенденції у розрізі певних етапів.

У довоєнний період додатково ідентифіковано два підетапи: (1) накопичення негативних тенденцій у суміжних ринках, що гальмувало ефективний розвиток переробки молочної сировини (до 2019 р.); (2) підетап подальшого переростання негативних тенденцій у кризовий стан, що призвело до стагнації релевантного ринку (з 2020 р. до початку війни). Доведено, що стійкість функціонування ринку молочних продуктів значною мірою залежить від державного регулювання вертикально суміжних ринків: ринку молочної сировини та ринку реалізації готових молочних продуктів.

На основі порівняльного аналізу тенденцій впливу суміжних ринків на стійкість ринку молочних продуктів обґрунтовано, що серед існуючих організаційно-правових форм молочного бізнесу, які в найбільшій мірі відповідають умовам воєнного періоду, слід відокремити *сімейне фермерство*. Сімейне фермерство більш мобільне для переміщення в безпечні регіони, територіально розосереджене, не залежне від наявності великої кількості сільськогосподарських земель, функціонує в умовах дефіциту персоналу тощо.

Запропоновано паралельно з традиційними ланцюгами постачань молочних товарів «виробник молока (СГП) – промислова молокопереробка – регіональний збут» формувати у віддалених від молокопереробних підприємств малих містах та районах зі складною логістикою локальних мереж сімейних молочних ферм з завершеним відтворювальним циклом від виробництва молочної сировини до реалізації готових молочних продуктів кінцевим споживачам на випадок порушень логістичних зв'язків з традиційними постачальниками молочних товарів. Також з метою формування завершеного відтворювального циклу пропонується в складі локальних мереж сімейних молочних ферм формувати *локальні центри молокопереробки*, що забезпечить гнучкість виробничої спеціалізації, обсягів та місць випуску молочної продукції.

В залежності від інтенсивності розвитку молочного тваринництва необхідно виділити два альтернативні варіанти створення локальних центрів молокопереробки:

1) переважно в кожному населеному пункті з традиційно молочною спеціалізацією (переважно західні, північні та центральні регіони України);

2) в окремих населених пунктах зі слабкорозвинутим молочним скотарством, переробні потужності яких мають задовольняти локальний попит в межах декількох поблизу розташованих населених пунктів (переважно південні регіони).

На погляд авторів, *підтримка місцевих органів влади та керівництва сільських громад* має здійснюватися за такими напрямками:

– створення переліку паспортів вільних будівель та споруд, які мають умови для використання під виробництво молочних продуктів, з наступною їх передачею на безкоштовній основі у безстрокове спі-

льне користування сімейним молочним фермам для виробничої діяльності;

– сприяння залученню сімейних молочних ферм до придбання молокопереробного устаткування через програму державної підтримки фермерів в умовах воєнного стану та надання пільгової позики через міжнародний проєкт «Сімейні молочні ферми»;

– за підтримки Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві та міжнародних благодійних організацій на регіональному рівні сприяти реалізації проєктів зі створення підприємств (дільниць) з виробництва молокопереробних модульних цехів.

Таким чином, досліджена етапність впливів вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів дала можливість у воєнний період визначити *пріоритетний напрям* забезпечення стійкості функціонування ринку шляхом формування у віддалених від молокопереробних підприємств районах локальних мереж сімейних молочних ферм із завершеним відтворювальним циклом товароруку. Запропонований захід дасть можливість стабілізувати баланс попиту та пропозиції у випадку порушень логістичних зв'язків з традиційними постачальниками молочних товарів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в дослідженні етапності впливів вертикально суміжних ринків на стійкість функціонування релевантного ринку молочних продуктів та визначенні умов адаптації ринків до особливостей воєнного періоду. Практична спрямованість наукових результатів полягає в обґрунтуванні заходів та інструментів регулювання вертикально суміжних ринків молочних продуктів в умовах локалізації відтворювальних процесів товароруку, які можуть бути використані державними й регіональними органами влади в ході вдосконалення системи адаптивного регулювання агропродовольчих ринків у воєнний та повоєнний періоди.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні напрямів забезпечення стійкості ринку молочних продуктів у повоєнний період, одним з яких має бути перехід до централізованих форм міжринкової взаємодії разом із використанням таких форм організації молочного бізнесу, як спеціалізація, кооперація, державно-приватне партнерство та ін. Так, рішення завдання позитивного впливу вертикально суміжних ринків на ринок молочних продуктів має бути сфокусовано на поглибленні спеціалізації та кооперації у міжринкових відносинах. В складі нижньосуміжного ринку сировини доцільно створювати в районах, сприятливих для розвитку молочного тваринництва, крупномасштабних сировинних зон, в т. ч. для виробництва органічних та дитячих молочних продуктів. Одночасно в складі верхньосуміжного ринку реалізації товарів повинні отримати поширення кооперативні збутові мережі, зорієнтовані на реалізацію молочних продуктів незалежних молокопереробних підприємств.

Література

1. Дацюк-Томчук М.Б. Удосконалення взаємовідносинучасників ринків молочних товарів // Ефективна економіка. № 2. 2014. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2771> (дата звернення: 31.07.2022)
2. Заїнчковський А.О., Кривун М.В. Ефективність господарського механізму взаємодії учасників молочного ринку та функціонування молокопереробних підприємств. Економіка АПК. 2021. № 10. С. 30-42. doi: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202110030>
3. Козак О.А. Оцінка ролі та значення молокопродуктового підкомплексу для вирішення продовольчого забезпечення та національної економіки // Економіка АПК. 2020. № 11. С. 39-51. doi: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202011039> (дата звернення: 31.07.2022)
4. Купріянич І. П. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств в Україні з досвіду зарубіжних країн // Управління земельними ресурсами та землеустрой. 2016. № 1-2. С. 32 – 40.
5. Семенда Д.К., Семенда О.В. Державна підтримка у відновленні галузі молочного скотарства. Уманський національний університет садівництва. 2018. № 3. С. 377-380.
6. Спаський Г.В. Розвиток сімейних фермерських господарств в Україні та зарубіжний досвід їх функціонування // Економіка АПК. 2019. № 7. С. 73-82. doi: [10.32317/2221-1055.201907073](https://doi.org/10.32317/2221-1055.201907073)
7. Нікішина О.В., Тараканов М.Л. Механізми формування відтворювальної логістики ринку молока та молочної продукції в Україні // Економічні інновації: зб. наук. праць. Одеса: ІПРЕД НАН України, 2020. Т.22.Вип. 4 (77). С.116-127. [https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.4\(77\).116-127](https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.4(77).116-127) URL: doi: [10.31520/ei.2020.22.4\(77\).116-127](https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.4(77).116-127) (дата звернення: 31.07.2022)
8. Організаційно-економічні механізми формування ефективної логістики товарних ринків: монографія / за ред. Буркинського Б.В., Нікішиної О.В. Одеса: ІПРЕД НАН України, 2021. 264 с.
9. Чагаровський В. Молочна галузь України та її майбутнє через 10 років: проблеми, національна програма розвитку та державна підтримка. 29.09.2020. *Агрополіт*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/blog/412-molochna-galuz-ukrayini-ta-yiyi-maybutnye-cherez-10-rokiv-problemi-natsionalna-programa-rozvitku-ta-derjavna-pidtrimka> (дата звернення 29.07.2022).
10. Статистичний щорічник України за 2020 р. / за ред. І.Є. Вернера. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 455 с.
11. Тваринництво України 2021 / за ред. О. Прокопенка. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 158 с.
12. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Зовнішньоекономічна діяльність: [Веб-сайт]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 31.07.2022)
13. Частка екстра гатунку за п'ять років зросла на 12,4%. *Офіційний сайт Асоціації виробників молока*: веб-сайт. 14.02.2019. URL: <https://avm-ua.org/uk/post/castka-ekstra-gatunku-za-pat-rokiv-zrosla-na-124> (дата звернення 29.07.2022).
14. Рік новий, а тренди старі: поголів'я корів продовжує зменшуватися. *Офіційний сайт Асоціації виробників молока*: веб-сайт. 18.03.2020. URL: <http://www.avm-ua.org/uk/post/rik-novij-a-trendi-stari-pogoliva-koriv-prodovzue-zmensuvatisa/> (дата звернення 29.07.2022)
15. Більшість молокопереробних підприємств працює у збиток – експерт. *Банкрутство ліквідація в Україні*: веб-сайт. 3.12.2021. URL: <https://bankruptcy-ua.com/news/18191> (дата звернення 29.07.2022).
16. Чагаровський В.: щороку в Україні зникає 1 велике молокопереробне підприємство. 2.06.2020. URL: <https://agropolit.com/interview/748-vadim-chagarovskiy-schoroku-v-ukrayini-znikaye-1-velike-molokopererobne-pidpriyemstvo> (дата звернення 29.07.2022).
17. З 1 січня 2020 року заводи не прийматимуть другий гатунок молока. *Офіційний сайт MilkUA.info*: веб-сайт. 30.11.2019. URL: <http://milkua.info/uk/post/z-1-sicna-2020-roku-zavodi-ne-prijmatimut-drugij-gatunok-moloka/> (дата звернення 29.07.2022).
18. Закупівельні ціни на молоко в Україні перевищують середньоєвропейські на 25%. *Агрополіт*: веб-сайт. 8.11.2021. URL: <https://agropolit.com/news/22336-zakupivelni-tsini-na-moloko-v-ukrayini-perevischuyut-serednoevropeyski-na-25> (дата звернення 29.07.2022).
19. Україні прогнозують «молочний бум» у випадку підтримки сімейних ферм. *Укрінформ*: веб-сайт. 13.02.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2875670-ukraini-prognozuut-molocnij-bum-u-vipadku-pidtrimki-simejnih-ferm.html/> (дата звернення 29.07.2022).
20. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України № 819-IX. від 21.07.2020 за станом на 24.07.2021, підстава 1601-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> (дата звернення 31.07.2022)
21. Знайомство з проектом «Сімейні молочні ферми». *Харчові технології*: веб-сайт. 18.10.2021. URL: <https://harch.tech/2021/10/18/smf/> (дата звернення 29.07.2022).
22. Закон про внутрішню торгівлю – шанс для українських виробників уникнути тиску з боку торговельних мереж. *Агрополіт*: веб-сайт. 25.01.2022. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/940-zakon-pro-vnutrishnyu-torgivlyu--shans-dlya-ukrayinskih-virobnikiv-protistoyati-tisku-z-boku-torgovelnih-merej> (дата звернення 29.07.2022).

22. Як війна-2022 змінює ринок молока в Україні. *Земляк*: веб-сайт. 20.05.2022. URL: <https://zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-zminyuue-rinok-moloka-v-ukrajini> (дата звернення 29.07.2022).

23. Виробники сиру скорочують виробництво через низький попит. *Delo.ua*: веб-сайт. 6.07.2022. URL: <https://delo.ua/uk/agro/virobniki-siru-skorocuyut-virobnictvo-cerez-nizkii-popit-400815/> (дата звернення 29.07.2022).

24. Щодо забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 31.07.2022).

Стаття надійшла 10.08.2022
Стаття прийнята до друку 24.08.2022
Доступно в мережі Internet 20.10.2022

Nikishyna O.

Doctor of Economics, Senior Researcher
Head of Department of Market Mechanisms
and Structures

E-mail: ksenkych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7172-3551

Tarakanov M.

PhD in Economics, Senior Researcher
Department of Market Mechanisms and Structures
E-mail: tarakanovnikolajleonidovic@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3827-2373

Bochkarov D.O.

PhD in Economics, Doctoral Student
Researcher of Department of market
mechanisms and structures

E-mail: odessa-istina@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5866-967X

Chebatarova N.

Postgraduate

Department of Market Mechanisms and Structures
Institute of Market and Economic & Ecological
Research of National Academy of Sciences of Ukraine
Frantsuzskiy boulevard, 29, Odesa, Ukraine, 65044

E-mail: chebotarovan@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-1790-5925

STABILITY OF THE DAIRY MARKET FUNCTIONING IN THE SYSTEM OF VERTICALLY ADJACENT MARKETS OF UKRAINE

The article is devoted to the topical issue of ensuring the stability of the functioning of the dairy market of Ukraine on the basis of using the potential of vertically adjacent markets. The stages of the functioning of the dairy market in the pre-war and post-war period were identified, key market trends were studied and systematized in terms of certain stages. The basic indicators of the relevant market were determined, in particular the capacity, the degree of market openness, the dynamics and structure of production, export and import volumes of the main types of dairy products, price ratios.

In the pre-war period, two sub-stages were additionally identified: (1) the accumulation of negative trends in adjacent markets, which inhibited the effective development of the processing of dairy raw materials (until 2019); (2) a sub-stage of the further development of negative trends into a crisis state, which led to the stagnation of the relevant market (from 2020 to the beginning of the war). It has been emphasized that in the pre-war period, the strengthening of the negative influence of vertically adjacent markets on the processing sector of the dairy products market was due, first of all, to the lack of a systematic approach to the application of state regulatory measures to overcome crisis phenomena in the raw materials sector and to remove barriers to the entry of dairy products into food networks.

During the war period, the priority direction of ensuring the stability of the functioning of the market through the formation of local networks of family dairy farms with a complete reproductive cycle of goods movement in small cities and districts with complex logistics far from milk processing enterprises was substantiated in case of disruptions in logistics relations with traditional suppliers of dairy products - milk processing enterprises. The scientific and applied principles of the creation of local centers for the processing and sale of dairy products to the local population have been developed, depending on the regional features of dairy farming.

The scientific novelty of the obtained results consists of the study of the phasing of the effects of vertically adjacent markets on the stability of the functioning of the relevant dairy market and the determination of the conditions for the adaptation of markets to the peculiarities of the war period. The practical orientation of the scientific results consists of substantiating measures and tools for regulating vertically adjacent markets of dairy products in the conditions of localization of reproductive processes of commodity movement, which can be used by state and regional authorities in the course of improving the system of adaptive regulation of agro-food markets in the war and post-war periods.

Key words: dairy products market, stability, vertically adjacent markets, downstream commodity market, upstream commodity sales market, export and import, regulation, family dairy farms.

References

1. Datsiuk-Tomchuk, M. B. (2014). Udoskonalennia vzaiemovidnosyn uchasnykiv rynkiv molochnykh tovariv. *Efektivna Ekonomika*, (2). Retrieved July 31, 2022, from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2771>.
2. Zainchkovskyi, A. O., & Kryvun, M. V. (2021). Efektyvnist hospodarskoho mekhanizmu vzaiemodii uchasnykiv molochnoho rynku ta funktsionuvannia molokopererobnykh pidpriemstv. *Ekonomika APK*, (10), 30-42. doi: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202110030>
3. Kozak, O. A. (2020). Otsinka roli ta znachennia molokoproduktovoho pidkompleksu dlia vyrishennia prodovolchoho zabezpechennia ta natsionalnoi ekonomiky. *Ekonomika APK*, (11), 39-51. Retrieved July 31, 2022, from <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202011039> doi: 10.32317/2221-1055.202011039
4. Kupriianchyk, I. P. (2016). Kontsepsiia rozvytku simeinykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini z dosvidu zarubizhnykh krain. *Upravlinnia zemelnymy resursamy ta zemleustrii*, (1-2), 32 – 40.
5. Semenda, D. K., & Semenda, O. V. (2018). Derzhavna pidtrymka u vidnovlenni haluzi molochnoho skotarstva. *Umanskyi natsionalnyi universytet sadivnytstva*, (3), 377-380.
6. Spaskyi, H. V. (2019). Rozvytok simeinykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini ta zarubizhnyi dosvid yikh funktsionuvannia. *Ekonomika APK*, (7), 73-82. doi: 10.32317/2221-1055.201907073
7. Nikishyna, O. V., & Tarakanov, M. L. (2020). Mekhanizmy formuvannia vidtvoriuvalnoi lohistyky rynku moloka ta molochnoi produktsii v Ukraini. *Ekonomichni innovatsii*, 22(4(77)), 116-127. Retrieved July 31, 2022, from <http://ejournal.com/index.php/journal/article/view/889> doi: 10.31520/ei.2020.22.4(77).116-127
8. Burkynskyi, B. V., & Nikishyna, O. V. (Eds.). (2021). *Orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizmy formuvannia efektyvnoi lohistyky tovarnykh rynkiv*. IPREED NAN Ukrainy.
9. Chaharovskiy, V. (2020, September 29). *Molochna haluz Ukrainy ta yii maibutnie cherez 10 rokiv: problemy, natsionalna prohrama rozvytku ta derzhavna pidtrymka*. Ahropolit. Retrieved July 29, 2022, from <https://agropolit.com/blog/412-molochna-galuz-ukrayini-ta-yyi-maibutnye-cherez-10-rokiv-problemi-natsionalna-programa-rozvitku-ta-derjavna-pidtrimka>
10. Verner, I. Ye. (Ed.). (2021). *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2020 r.* Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy.
11. Prokopenko, O. (Ed.). (2022). *Tvarynnystvo Ukrainy 2021*. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy.
12. Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. Zovnishnoekonomichna diialnist. Retrieved July 31, 2022, from <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. *Chastka ekstra gatunku za p'iat rokiv zrosla na 12,4%*. Ofitsiyni sait Asotsiatsii vyrobnykiv moloka. (2019, February 14). Retrieved July 29, 2022, from <https://avm-ua.org/uk/post/castka-ekstra-gatunku-za-pat-rokiv-zrosla-na-124>
14. *Rik novyi, a trendy stari: poholiv'ia koriv prodovzhuie zmeshuvatysia*. Ofitsiyni sait Asotsiatsii vyrobnykiv moloka. (2020, March 18). Retrieved July 29, 2022, from <http://www.avm-ua.org/uk/post/rik-novij-a-trendi-stari-pogoliva-koriv-prodovzue-zmensuvatisa/>
15. *Bilshist molokopererobnykh pidpriemstv pratsiuie u zbytok – ekspert*. Bankrutstvo likvidatsiia v Ukraini. (2021, December 3). Retrieved July 29, 2022, from <https://bankruptcy-ua.com/news/18191>
16. Chaharovskiy, V. (2020, June 2). *Shchoroku v Ukraini znykaie 1 velyke molokopererobne pidpriemstvo*. Agropolit.com. Retrieved July 29, 2022, from <https://agropolit.com/interview/748-vadim-chaharovskiy-schoroku-v-ukrayini-znikaye-1-velike-molokopererobne-pidpriemstvo>
17. *Z 1 sichnia 2020 roku zavody ne pryimatymut druhyi gatunok moloka*. Ofitsiyni sait MilkUA.info. (2019, November 30). Retrieved July 29, 2022, from <http://milkua.info/uk/post/z-1-sicna-2020-roku-zavodi-ne-prijmatymut-drugij-gatunok-moloka/>
18. *Zakupivelni tsiny na moloko v Ukraini perevyschuiut serednoievropeyski na 25%*. Ahropolit. (2021, November 8). Retrieved July 29, 2022, from <https://agropolit.com/news/22336-zakupivelni-tsiny-na-moloko-v-ukrayini-perevischuyut-serednoievropeyski-na-25>
19. *Ukraini prohnozuut «molochnyi bum» u vypadku pidtrymky simeinykh ferm*. Ukrinform. (2020, February 13). Retrieved July 29, 2022, from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2875670-ukraini-prohnozuut-molocnij-bum-u-vypadku-pidtrimki-simejnih-ferm.html/>
20. *Pro silskohospodarsku kooperatsiiu: Zakon Ukrainy № 819-ІKh. vid 21.07.2020 za stanom na 24.07.2021, pidstava 1601-ІKh*. Retrieved July 31, 2022, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text>
21. *Znaiomstvo z proiekto «Simeini molochni fermy»*. Kharchovi tekhnolohii. (2021, October 18). Retrieved July 29, 2022, from <https://harch.tech/2021/10/18/smf/>

22. *Zakon pro vnutrishniu torhivliu – shans dlia ukrainskykh vyrobnykiv unyknuty tysku z boku torhovelynykh merezh.* Ahropolit. (2022, January 1). Retrieved July 29, 2022, from <https://agropolit.com/spetsproekty/940-zakon-pro-vnutrishnyu-torgivlyu--shans-dlya-ukrayinskih-virobnikiv-protistoyati-tisku-z-boku-torgovelnih-merej>

23. *Yak viina-2022 zminiue rynek moloka v Ukraini.* Zemliak. (2022, May 20). Retrieved July 29, 2022, from <https://zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-zminyuye-rinok-moloka-v-ukrajini>

24. *Vyrobnyky syru skorochuiut vyrobnytstvo cherez nyzkyi popyt.* Delo.ua. (2022, July 6). Retrieved July 29, 2022, from <https://delo.ua/uk/agro/virobniki-siru-skorocuyut-virobnictvo-cerez-nizkii-popit-400815/>

25. *Shchodo zabezpechennia stabilnoi roboty vyrobnykiv prodovolstva v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.02.2022 r. № 160.* Retrieved July 31, 2022, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2022-%D0%BF#Text>

Received 10 August 2022

Approved 24 August 2022

Available in Internet 20.10.2022

Цитування згідно ДСТУ 8302:2015

Нікішина О.В., Тараканов М.Л., Боцкар'єв Д.О., Чеботарьова Н.Й. Стійкість функціонування ринку молочних продуктів у системі вертикально суміжних ринків України // *Економіка харчової промисловості*. 2022. Т. 14, вип. 3. С.3-18. doi: 10.15673/fe.v14i3.2356

Cite as APA style citation

Nikishyna, O., Tarakanov, M., Bocharov, D., & Chebotarova, N. (2022). Stability of the dairy market functioning in the system of vertically adjacent markets of Ukraine. *Food Industry Economics*, 14(3), 3-18. doi: 10.15673/fe.v14i3.2356